

ՍԵԲԵՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԶՈՐՍ ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ

(Նար. տե՛ս «Բազմավելէպ» 1970, թ. 1-3, էջ 5)

ՍԵԲԵՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ առաջին չորս զլուխներու հեղինակի հարցին շուրջ՝ բանասէրները սկիզբէն ի վեր երկու հակոնդգէմ կարծիքներ պաշտպանած են: Ամանք՝ այդ չորս զլուխները կամ ինչպէս կ'ըսուէր՝ երկու գլուխները, անբաժանելի մասէրը կը համարին նոյն ինքն Սերէսոսի Պատմութեան, և հետեւարար՝ անոր հեղինակութեան կը վերագրին: Ուրիշներ՝ զանոնք տարբեր հեղինակի գրութիւն կը համարին, և պատահականորէն դետեզուած Սերէսոսի Պատմութեան գրքին սկիզբը՝ ուստի՝ կը կոչէն Անանուն կամ Կելդ-Սերէսու վերագիրներով¹:

Ս. Մալիսասնանց, իր քննական հրատարակութեան մէջ, 1939ին, հարցը երկար քննելէ ետք՝ առաջին կարծիքը պաշտպանեց և ամոր համեմատ ալ կատարեց իր հրատարակութեանը: Այժմ, Արզարեան կրկին քննութեան ներարկելով հարցը՝ երկրորդ տեսակէտը կը պաշտպանէ: այն առաւելութեամբ, որ այդ չորս զլուխներու հեղինակն ալ կ'որոշէ յանձնին Յովհաննէս Տարօնեցիի, որ թէ. գարուն ծաղկած է և գրած Բագրատունեաց Պատմութիւն մը սկիզբէն մինչեւ իր օրերը: Այս Պատմութեան մաս կը համարի վերոյիշեալ չորս զլուխները²:

Հարցին քննութեան կը ձեռնարկէնք նըսպասութիւնում յայսով Սերէսոսի առեղծուածին, որ տակաւին լիսով լուծուած ըլ թուիր:

Մի՛ թագատեան, Սերէսոսի պատմութեան առաջին հրատարակիչը, անոր առաջին

չորս զլուխները Դպրութիւն կոչած էր, ամբողջ գիրքը երկու գլուխներու բաժնելով. այսինքն, Ա. Դպրութիւն՝ Ա. Բ. զլուխները, Բ. գլուխները, Գ. Գ. զլուխները, և Գ. գլուխները՝ մնացեալ-ները: Երկրորդ տապարութեան հրատարակողը Ք., Դպրութիւն կը կոչէ մի-այն առաջին երկուքը, այսինքն Ա. Դպրութիւն՝ Ա. Բ. զլուխները, Բ. Դպրութիւն՝ Գ. Գ. զլուխները: Խոկ մնացեալ-ները, իրեւ առանձին երկու, նախերզանք մը զնելէ ետք, կը բաժնէ Ա. Բ. զլուխներու: Ա. Մալիսասնան վերագանալով ձեռագրի բաժնումնէն՝ կը վերցնէ Դպրութիւն անուանակոչմը և սկիզբէն կը բաժնէ անուանակոչմը և սկիզբէն: Առաջի Մալիսասնանի հրատարակութեան առաջին չորս զլուխներուն կը համապատասխանեն:

Գայով այս չորս զլուխներու պարունակութեան՝ պէտք է նշել որ երկու մասերէ բաղկացած են: Այսինքն, առաջին երկու զլուխները՝ երկու մասերու մէջ կը խօսին Հայոց Պատմութեան սկզբնական շրջանին մասին, հասնելով Արշակունի թագաւորութեան հասանառութեան՝ Հայաստանի մէջ: Այս մասը կը վերջանայ Պարթեւ և լ

1. Հմատ. Սեբէլսն, Պատմութիւն, Հրտ. Ս. Մալիսասնաց, երեւան, 1939, Յառաջարան, էջ Ժթ. և լ.:

2. Արգավարելն, Սերէսոսի Պատմութիւն եւ Անանունի առեղծուածը, Երեւան, 1965, Գլուխ Բ. Անանունի հասանառութեան՝ Հայաստանի մէջ 30-133:

Հայ Արքակունիք թագաւորներու ցուցակ-
նելրավ: Մինչ Գ. եւ Պ. զլուինները ժամա-
նակաղբական ու համեմատական ցուցակ-
ներ են՝ Պարսկէ, Հռոմայցի եւ Հայ թա-
գաւորներու: Գ. զլուիրը կը սկսի Սասա-
նեան հարստութեան Պարսկաստանի մէջ
սկզբնաւորութեամբ, ու կը վերջնայ Հայ
Արքակունիք հարստութեան վերջնալու: Դ.
զլուիրը կը շարունակուի նոյն ձևով,
հատնելու համար մինչեւ Սասանեան հա-
րստութեան վախճանը: Սակայն՝ խան-
դարստմի մը հետեւանդով՝ երկու հատ-
ուածներ իրենց աելցին զուրս մնացած են,
այն է՝ Մամիկոնեան տոնմի ցեղաղբու-
թեան Պատմութիւնը եւ Մարսնակի հատ-
ուածը, որոնք սակայն իրենց մնական տե-
ղերը գտած են, չորպէս Սիմէոն Ազգարա-
նեցիի մօտ պահուած նկարաղբութեան³:

Հիմք բազաւորմելը

Սերէսոսի Պատմութեան Ա. գլուխը կը
սկսի նախաբանով մը՝ ուր հեղինակը իր
զրութեան շարժառիթը և ծրագրը կը
յայսնէ: «Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պի-
տոյից վարժ խուզակի զանստորազգեալ
ժամանակ(աց) եւ զնախնի քաջացն ձեռ-
նարկելով դրուժել վիպասանութիւնս,
ովհն յիշառակել զառասպելս. եւ ի յոյն
շարազքելով ասսցից զառ ի յապայան ե-
ղելոց (իրաց պատմութիւնս), եւ ցուցից
համառաւտիւք զարդեաց ժամանակացս
զազկեացից զերաբերութիւն, զամն եւ զա-
զուրս իինց քագաւորացն միշտապելով»:

Այս յառաջարանին զանազան մեկնութիւններ տուած են բանակչութիւնը, համայնքն իրենց այն տեսակիտին, որպէս ցայտ լերէսոսի կը վերապրեն կամ ոչ։ Սերէսոսի լերագրողներուն համար՝ յառաջարանին ըջէ եղած խսուածին երեք ըջնաները կը առնուին Սերէսոսի Պատմութեան ամբողջ թքին մէջ։ Ա. Բ. զլուխները առաջին հարիսի ժամանակներու պատմութիւնը կը պարունակին, յաջորդներուն մէջ տքէն երկու գէպիքիրը կը պատմուին, ուսիկ՝ արդի ժամանակներու «Վերաբերութիւն»ը կամ ժամանութիւնը՝ Սերէսոսի ամանակից ըջնանի պատմութիւնը

Ուրո՞նք են այս հինգ թագաւորները, ո-
նց այնքան կարեւորութիւն կու տալ

ՍԱՄԷՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, Վայսասանուրին, Վա-
դարշապատ, 1870, էջ 32:

ՍԵՐԵՆՈ, Պատմութիւն, Էջ 1:

ԱԵՐԻՈՒ, Պատմութիւն, էջ 1-2:

յառաջարանին հեղինակը: Հարց մը՝ որ դրազեցուցած է ամբողջ գար մը բոլոր բանառէները, որոնք Սերէսոսի Պատմութիւնը ուսումնասիրեցին: Բայց Ադոնից՝ անոնք Սերէսոսի Պատմութեան մէջ յիշուած Սասանեան հինգ թագաւորներն են, այսինքն՝ Որմիզզ, Խոսրով, Ասրուեկ, Կաւաս, Արտաշըր եւ Յազիկերտ: Բայց Մալխասեան դիտել կու տայ որ Սերէսոսի Պատմութեան մէջ կը խօսի նաև Խոսրով Անուշըրուանի եւ Բրոր բամբէչի մասին, որով ոչ թէ հինգ՝ այլ եօթը թագաւորներ կ'ըլլան: Ուստի՝ ան կ'առաջարէկէ հինգ թագաւորները տեսնել Բիւզանդացի կայսրներու մէջ, այն է. Մօրիկ, Փոկաս, Հերակլ, Երակզակ եւ Կոստան⁶: Հոս ալ Արդարեան դիտել կու տայ որ «Մալխասեան անտեսել է Սերէսոսի Պատմութիւնում հանդէս եկող բիւզանդական կայսրներից մէկին, Հերակլի որդի Կոստանդնուպոլիսին, Սերէսոսից⁷: Ակինեան, որ նոյնչէս առաջին չորս գլուխները Սերէսոսի կը վերադրէ, հինգ թագաւորները կը տեսնէ բիւզանդացի եւ պարսիկ այն թագաւորներու մէջ, որոնք Սերէսոսի պատմութեան մէջ զլիաւր գերակատարներ կը հանդիսանան, ինչպէս են Մօրիկ, Խոսրով, Հերակլ, Կոստանդնու եւ Յազիկերտ: Յետոյ կարծիք փոխելով, հինգ թագաւորները կը բացարձէ հինգ թագաւորներով, որոնց մասին կը խօսի Սերէսոս ամբողջ պատմութեան ընթացքին, մէջն առնելով առաջին գլուխները. այսինքն Սերէսոսին, Պարթեւ, Հայ, Քրասիկ եւ Բիւզանդական թագաւորութիւնները⁸: Բայց ասով արդէն կը հետանայ բնագիրն, ուր թագաւորն է եւ ո՛ւ թագաւորութիւն:

Մինչդեռ այն բանաէրները, որոնք առաջին չորս գլուխները Սերէսոսի չեն վերադրեան, հինգ թագաւորները կը ֆինանս միմիւրայն այս առաջին գլուխներուն մէջ՝ առանց նկատի առնելու Սերէսոսի Պատմութեան բուն դիրքը: Այսպէս Ն. Մատինն քաջաւորներուն կը հասկնայ Սերէսուին եւ Պարթեւ թագաւորները, որոնց մասին կը խօսուին Բ. Գլուխնին մէջ,

այսինքն՝ Սելեսկոս Նիկանոր, Անտիոքոս Սոսեր, Անտիոքոս Թէսոս, Արշակ Մէծ եւ Արշակ քաջ⁹: Թոփչեան եւ Հ. Կ. Տէր Սահակեան, որոնք առաջին գլուխները Փաւատոսի կը վերազրեն, հինգ թագաւորները կը ֆինանս նոյն հեղինակի Պատմութեան մէջ, այսինքն՝ Խոսրով Կոստակ, Տիրան, Արշակ, Պատի եւ Վարագատա¹⁰: Հուսկ՝ կարելի է ասոնց շարքին գտանել Սիմէոն Ապարանցին, որ վերոլիշեալ հինգ թագաւորները նշմարած է Ա. գլուխնին մէջ, ուր կը միշտին Զարեհ, Արմոդ, Սարհանդ, Շաւարչը եւ Փանաւալ հայ թագաւորներու¹¹: Արդարեան իրաւամբ անբաւարար կը գանէ այս բոլոր կարծիքները, որոնք կարծեն նկատի առած չեն յառաջարանին մէջ ըսուածները՝ իրենց ամբողջութեամբ: Ուստի ան, որ գեղերով Պատկանեանի կարծիքը, իննից բարը կը սրբազրէ, եւ կը կարգայ իին: Եւ այս ընթերցումին ի նպաստ՝ հետեւեալ պատճառաբանութիւնը կ'ընէ. Վերոյիշեալ յառաջարանին մէջ երեք անզամ կրինուած է նոյն զաղագիւրը՝ հետեւեալ ձևերով.

1) զամս եւ գաւուրս հինգ թագաւորացն յիշաւակելով:

2) զրոշեալ ի վերայ վիմի զամս եւ գաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն գպրութեամբ:

3) ես Ագաթանգելոս զրիչ զրեցի ...

զամս առաջին թագաւորացն Հայոց հարմանաւ քաջին Տրդատայ, առեալ ի գիւտնէ արքունի:

Այս վերջին խօսքին մէջ զամս առաջին թագաւորացն բացատրութիւնը կը համապատասխանէ նախորդներուն մէջ ըսուած զամս եւ զաւուրս իինց քաջաւորացն բացատրութիւններուն: Ուստի եթէ իինց

6. Սելեսկոս, Անդ, Էջ 159-161, Տահօթ. թիւ 2:

7. Արտակը Անդ, Անդ, Էջ 38:

8. Հ. Կ. Ակինեան, Սերէսոսի ժամանակաբիրն եւ Փ. Բիւզանցիայ Ա. Պատմութիւնը, Հանդէս Ամս. 1938, Էջ 23:

9. Համար. Արգար Անդ, Անդ, Էջ 34:

10. Համար. Սելեսկոս, Անդ, Էջ ներ, 6:

11. Անդը ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, Անդ, Էջ 17:

բառը ուղղվենք և՛ կարդանք իին քազա-
ւորացին, եթեք նախադասութիւններն ալ
նոյն թմասուը կը ստանան: Արդարեանի
պատճառաբանութիւնը անապարկելի կը
թուի և՛ կը վերցնէ բանասիրութեան մէջ
առեղծուածային մնացած հինգ թագա-
ւորներու խնդիրը, ձերբարակաւով յս-
ռաջարանի Սերէսոսի վերագրելու տեսա-
կէտէն ալ: Միայն թէ կը մնայ բնագրին
մէջ երկու անդամ կրկնուած դիւրին ըն-
թերցումի մը աղաւազած ըլլալու ենթա-
գրութիւնը. ընթերցում մը, որուն ծանօթ
եղած է Սիմէտն Ապարանեցին ալ, որ ա-
ւելի հին եւ տարրեր ձեռապէր մը ունէր:
Ուստի՝ եթէ բնագրիրը պահելով կարելի
ըլլար ուրիշ մէկնութիւն տալ, կը կար-
ծենք թէ նախընտրեկի ըլլայ իինք ընթեր-
ցումը պահէլ: Հոս պիտի փորձնենք այդ-
պիսի մէկնութիւն մը զտնել:

Մէնք ալ երրորդ նախագասութիւնն կը
սկսինք մէր պատճառաբանութիւնը: Մէջ-
բերենք զայն ամբողջութիւնամբ: «Ես Ազա-
քամունքնոս գրիչ զրիցի ի վերայ արձանի
իմով ձեռակիր զամս առաջին բազու-
րացն Հայոց, հրամանաւ հաջին Տրդա-
տայ, առեալ ի դիւնանիք արքունիք»: Այս
խօսքիը Մարտաս Մծուրնացին օրինա-
կած է ուղղակի իր տեսած արձանագրու-
թիւնն, որմէ առնելով՝ մէջ կը բերէ յա-
ռաջարանին հեղինակը: Արձանագրու-
թիւնը յունարէն լեզուով դրած էր Ազա-
քամունքոս գրիչ, որ գրի առած էր, Տրդ-
տաս թագաւորի հրամանով՝ նախկին թա-
գաւորներու ժամանակագրութիւնը, ար-
քունիք գիւտնին քաղկերով: Ազաթամունքոս
և Տրդտաս անունները մէզի ծանօթ են
պատճութիւնն՝ իրբեւ Տրդտաս Գ. թագաւ-
որը և անոր քարտուղարը, կամ արքու-
նի գիւտնագլուխը: Ուստի՝ աչքի առջև
ունենալով արձանագրութիւնը գրել ուր-
ող Տրդտաս թագաւորը, կրնանք հւատեւ-
ցնել թէ առաջին կամ նախկին հայ թա-
գաւորները, որոնց մասին արձանագրու-
թեան մէջ պիտի խօսուէր, ուկտէ էին ան-
միջական կազ մը ունենալ Տրդտափ հւետ:
Այս ևնթագրութիւնը բնական կու զայ,
քանիք որ թագաւորները արձանագրու-

թիւններով կ'ուզէին յաւերժացնել իրենց
անձին կամ նախնիքներուն յիշատակը :
Արձանագրութեան մէջ ասոնք Հայոց քա-
ղաւորներ կը կոչուին . բայց Մարարաս
Մծուրնացին , որ արձանագրութիւնը գրի
առած էր , կ'ըսէ . «դրոշմեալ ի վերայ վի-
մի զամս եւ զաւուրս հիմք քաղաւորացն
Հայոց եւ Պարքեւաց» : Ճշտում մը՝ որ
կարծես արձանագրութեան մէջնին Հետ
հակասութեան մէջ է , քանի որ արձանա-
գրութեան մէջ այդ թագաւորները՝ լոկ
Հայոց քաղաւորներ բսուած էին , մինչ
զայն մէջքերող հեղինակը կ'ըսէ . Հայոց
եւ Պարքեւաց թագաւորներ : Այս հակա-
սութիւնը գիւրաւ կը վերնայ՝ եթէ երկու
անուններու միջնու զրուած եւ շաղկապը
վերցնենք կամ իմանանք զայն իրրեւ հա-
մագրող շաղկապ եւ ոչ զատող . այսինքն՝
արձանագրութեան մէջի թագաւորները
Հայ-Պարթեւ կամ միաժամանակ Հայ եւ
Պարթեւ թագաւորներ նկատենք . մէկ
խօսքով՝ Հայոց եւ Պարքեւաց բացատրու-
թեամբ իմանանք մէր պատմութեան մէջ
ծանօթ՝ Հայ Արշակունի թագաւորները .
ինչպէս էին Տրդաս եւ զինք կանխող ա-
ռաջնին կամ նախնիքն թագաւորները : Թէեւ
Ե . գարուն արդէն մէր թագաւորները Ար-
շակունի մակղիբը կը կրեն , եւ անսովոր
կ'երեւի Պարթեւ յարջորջումը , բայց մէր
իննութեան առարկայ նախաղասութիւնը
կը պատկանի հեղինակի մը , որ Գ . զա-
տուն ապրած էր , եւ չենք գիտեր թէ այդ
իմանակուան հեղինակները ինչ մակղիբը
կու տային մէր թագաւորներուն , որոնք
Պարթեւ ծագում ունեին : Ամէն պարագա-
փ , «Պարթեւ» յարջորջումը լիով կը հա-
տպատասխաննէ անոնց ցեղին եւ ծագու-
թին : Հետեւարար , արձանագրութեան
մէջ յիշուած թագաւորները՝ Հայ Պարթեւ
ամ Հայ Արշակունի թագաւորներ նկատ-
ելու են :

համարինք թէ հետեւելը ըլլայ. Յառաջարաբնին հեղինակը ծրագրած ըլլալով նախ խօսիլ նախնի քաջնրու, այն է Հայկի եւ անոր սերունդին յաջորդող հայ թագաւորներու, եւ ապա Պարթեւ ցեղէն սերած թագաւորներու մասին, հարկ տեսած է ճշտել որ Ազաթանգեղոսի արձանագրութեան մէջ յիշուած առաջին թագաւորները՝ Պարթեւ ցեղէն սերած Հայոց թագաւորներն էին եւ ոչ թէ Հայկի սերունդէն. ճշում մը՝ զար ընկէ պէտք չունէր արձանագրութիւնը գրողը, որ միայն Տրդատի նախնիքներուն անունները պիտի արձանագրէր :

Կը մնայ Հարցը՝ թէ ո՞վ էին այս հինգ թագաւորները. ինչ որ զիւրաւ կրնար լուծուի՝ եթէ ունենայինք արձանագրութեան պատճէնը, ինչպէս խոսացած էր տալ յառաջարանին հեղինակը. «Զոր փոքր մի եւ ապա յիւրում տեղուն տեսնեց զպատճէնն»: Դժբախարար, այժմ արդ պատճէնը պահուած չէ Սերէսոսի պատճութեան մէջ: Ուստի՝ պիտի դիմենք հետեւեալ պատճանագրութեան: Արձանագրութեան մէջ մշուած առաջին թագաւորները, ինչպէս ըստինք՝ պէտք է կապ ունենային Տրդատի հետ, որ արձանագրութիւնը գրել հրամայած էր: Այդ կազմը յայտնի կ'երեւի մեր հեղինակին ճշումին մէջ՝ որ զանոնք հայ պարբեւ թագաւորներ կը կոչէ: Ուստի՝ կը հետեւցնենք թէ Տրդատ իր ցեղին եւ հարստութեան պատկանող նախորդ թագաւորներու ժամանակագրութիւնը գրոշմել տուած էր արձանագրութեան վրայ: Արդ՝ պարթեւ ցեղին պատկանող թագաւորները Հայոց զահին վրայ կը բարձրանան Տիրիթ կամ Տրդատ Ա.ով: Սակայն՝ ինչպէս Մանանդեան դիմել կուտայ, Հայ Արշակունի հարստութիւնը Տրդատ Ա.ով սկիզբ չառներ. որովհետեւ Տրդատ Ա. եւ անոր քանի մը յաջորդները՝ Հայոց զահը կը բարձրանան Հոռոմայիցի կայսրներու կամ Պարթեւ արքաներու հաւանութեամբ ու կարգագրութեամբ, եւ ոչ թէ յաջորդութեան իրաւունքով: Հայ Արշակունի հարստութեան

հիմնադիրը՝ պատմականօրէն կը ներկայանայ Վաղարշ Բ. թագաւորը, որուն յաջորդները որդւոց որդի Հայոց թագաւոր կ'ըլլան յաջորդութեան իրաւունքով: Մանանդեան, որ իր քննական Պատմութեան մէջ Վաղարշէն մինչևւ Տրդատ Գ.ի ըլլանը նոր տուեաներով կը լուսաբանէ, կը թուէ հետեւեալ Արշակունի թագաւորները. Վաղարշ Բ. (շ. 170-190) որուն կը յաջորդէն Խոսրով Ա. (190-216), Տրդատ Բ. (217-252), ապա Խոսրով Բ. (272-287), եւ հուսկ՝ Տրդատ Գ. (297-330)¹²: Ահա այս Տրդատ թագաւորն է որ Ազաթանգեղոսի պատճութրած է արձանագրել վինքը կանխող եւ իրեն նախնիքը եղաղ Հայ-Պարթեւ թագաւորներու անունները եւ անոնց ժամանակագրութիւնը: Կը առաւէ հաշուի առնել անոնց թիւեւ՝ դանելու համար հինգ Հայ-Պարթեւ կամ Հայ-Արշակունի թագաւորներու անուններ, մէջն առնելով բնականարար նաևն Տրդատ Գ.ը, որ արձանագրութեան պատճութրաւուն էր:

Ինչպէս ըստինք՝ յառաջարանի հեղինակը խստացած էր վերոյիշեալ արձանագրութեան պատճէնը տալ: Դժբախարար, այժմ չունինք զայն: Սակայն մեզի կը թուի որ անկէ մասեր մնացած ըլլան Գ. գլուխին մէջ, որ Պարսիկ, Բիւրանդացի և Հայ թագաւորներու սխալաշատ ժամանակադրական ցանկ մըն է, բայց զահած է Խոսրովի և Տրդատի վերաբերեալ շատ ճիշտ տեղեկութիւններ, որոնք շատ լաւ կը համապատասնեն պատճական քննութեանց հետեւանք ճշումներուն: Այսպէս, Խոսրովի ժամանակացութիւնը՝ Աւրելիանոս կայսեր (270-275), եւ անոր մահը կամ սպանութիւնը՝ տեղի ունեցած Դիոկղետիանոսի Դ. տարին (287), Տրդատի թագաւոր կարգութիւր Դիոկղետիանոսի ԺԵ. տարին (297) եւ անոր Թ. տարին Կոստանդիանոսի իշխանութեան գլուխ անցնիլը, պատճական ճիշտ ժուականներ են, որոնք մեր կարծիքով քայլուած են Ազաթանգեղոսի արձանագրութեան պատճէնն, որը

12. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Քննական տեսութիւն հայ ժողովուրդի պատճութեան, Երևան, 1957, Համ. Բ. Մասն Ա., էջ 104:

Սերէոսի յառաջարանին հեղինակը մէջ-
րիքած էր և ասլա կորսուեցաւ կամ խա-
թարուեցաւ:

Ազարանիզեղու

Սերէսոսի Պատմութեան յառաջարանի
այս մասին մէջ՝ երկու հեղինակներ կը
յիշուին, որոնցմէ Հնագոյնը Ազաթանդե-
ղոսն է, որ Տրդատ թագաւորի հրամանով
գրած է Մծուրքի արձանագրութիւնը:
Դժուարութիւն չենք գտներ զի՞նքը նոյնա-
ցնելու Տրդատ Գ. թագաւորի քարտու-
ղարին կամ արքունի դիւանադպրին հետ:
Ուստի՝ ան ապրած ու գործած ըլլալուն է
Գ. զարու վերջերը եւ Գ. ին սկիզբները:
Տեղեակ է յունարէն լեզուին: Այսուն
այ յունական ծագումով է, որ գոր-
ծածական էր Գ. և Գ. գալերուն Արե-
ւելքի մէջ: Ազաթանդեղոս անունին նշա-
նակութիւնը իրը բարի հրեշտակ պատմա-
մը չէ տարակուսելու անոր պատմական եւ
իրական անձնաւորութիւն մը ըլլալուն:
Մծուրքի արձանագրութեան մէջ՝ ան
ինքինքը գրիչ կ'անուանէ եւ Տրդա-
տ թագաւորի հրամանովը գրի առած՝ անոր
նախնիքներուն ժամանակագրութիւնը,
նախնիքներուն ժամանակագրութիւնը,
քաղելով արքունի զիւսնէն. ինչ որ կը
յայտնէ անոր քարտուղարի մը, կամ լաւ
եւս, արքունի դիւանադպրի ըլլալուն պա-
րագան:

Ասկէ զամ՝ Սերէպոսի Գ. գլուխը ուշ
պահուած Մամիկոնեանց ցեղազրութեան
հատուածին լուսաբանութեամբ, երեւան
կ'եւլի որ Ազաթանգեղոս զրած է նաև
Հայոց Պատմութիւն մը, որովն մաս կը
կազմէր յիշեալ Մամիկոնեանց ցեղազրու-
թեան հատուածը:

Մեր այժմեան քնազրին բ. վարչ-
անկապ կերպով կը պատուի Մամիկոն-
եաններու ծագութին պատմութիւնը, իր-
ու շարունակութիւն Ստեփանոս Տարօ-
նացիէն քաղաքած Սասանեան Հարստո-
թեան հիմնարկութեան պատմութեան:
«Եւ յես նորա (Արտաշր) պայտապատք
նորին զնոյն ձեռ օրինագրէն զՄամիկո-
նէիցն սակա ազգաց զնեղութիւն»¹³; Մա-
ստանան նկատած էր որ հոս երկու համ-

ուածները իբրարու իբր շարունակութիւն դրուած են, և զատած էր զանոնք միջնահեկեալ ընդհաս մը թովզով եւ նշելով ծանօթութեան մէջ՝ թէ հսու թուզզէ մը ինկած շլլալու էր, որուն հետեւանքով՝ բնագիրը խանգարուած էր¹⁴: Սակայն Արգարեանի կը պարտինք բնագրին ճշումը եւ անոր լաւագոյն լուսաբանութիւնը¹⁵: Անոր ճըշտումով՝ վերսցիւեալ հատուածը պէտք է կարգալ. «[Այսպէս շարա] գրէ զՄամիկոնիկը սեփէ ազգաց կութիւնն: Քանզի ոչ են սոքա որդիք ազգին ԱրքամԵնակայա, այլ են եկեալ ի ձենաստանէ յամս արքային Փարթեւաց եւ Մեծին Խոսրովու արքային Հայոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հերեւակութեամբ ի ձենաց թագաւորչն առ արքայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի դրանն արքունին»: Թէ հատուածը Աղաթանզեղոսի կը պատկանի սկսեալ «Որպէս լուայ բառերէն», Արգարեան կը փաստէ Սիմէնն Աղարաննեցի վրկայութեամբ: Սիմէնն՝ յետ պատմելու Վաղարշակի մասին, հետեւելով Խորենացիի, կը թովու իր առաջնորդը ու կ'ըսէ. «Զի պատմագրին ոչ ախորժեալ / Ծգերբ-թովին կրկնաբանեալ / Այլ զճենազունս յշատակեալ / ԶՄամիկոնեանսն զեկուցեալ / Վասն սոցա գրուակարգեալ: / Բայց Մովսեսի ոչ ձայնակեալ / Աղաթանգեղեալ զոլ հետեւեալ / Այն որ ըդկեսպանն ձենաց հարցեալ / ի սոցանէ

զատապյան ուսեմալ / Յորդէ գրով մեղ աւան-
դեալց¹⁶ : Միմէսոնի այս խօսքերը ոչ միայն
կը փաստեն թէ Մամիկոնեանց ցեղազրու-
թեան պատմութեան հեղինակը Ազաթան-
գեղոսն է, այլ թէ Խորով արքայի ար-
քունիքին մէջ ձեռնաց գեսպանին հարցնողն
ալ նոյն ինքն Ազաթանգեղոսն է . Հետե-
աբար «Որպէս լուայ յանեն մեծէ» խօս-
քերը կը պատկանին Ազաթանգեղոսին եւ
ոչ թէ Սեբէսոփին կամ ուրիշի մը : Ասիկա
կարեւոր լուսաբանութիւն մըն է, որով
Սեբէսոփի առեցուածէն կծիկ մըն այ քակ-

13. ԱԵԲԻՈՍ, ԱՆԴ, ԷՂ 12:

14. ԱԵԲԵՈՍ, ԱՆԴ, Էջ 170, Ճամփոթ. 17:

15. ԱԲԳԱՐԵԱՆ, Անդ, էջ 75-81:

16. ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ, ԱՆԴ, Էջ 28/9:

ուած կ'ըլլայ. մինչ նախապէս յոյժ կասկածելի կը մնար վերի տեղեկութիւնը, երբ ան վերազըռած էր Սերբոսի : Ասկէ զատ՝ Ազաթանգեղոսի մասին մեր տեղեկութիւնը կ'ընդարձակուի. քանի որ անոր՝ ոչ միայն Տրդատի, այլ նաև հօրը՝ Խորսով արքունիքին մէջն այ պատասխանեցած ըլլալը կ'իմանանք: Իրեն անունին ծանօթ են Ե. զարուն վերջը Պ. Փարսկցի եւ Մ. Խորենացի, իրեւ Հայոց Պատմութեան հեղինակ:

Հուսկ, ի՞նչ աղեքս ունի Ազաթանգեղոսի Հայոց Պատմութիւնը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի Վարքին հետ: Ուրիշ տեղ¹⁷ ըսած ենք թէ Գրիգոր Լուսաւորչի Վարքը ունեցած է երեք խմբազրութիւն. ամէնչն հինը զրուած պէտք էր ըլլալ Դ. զարուն, յունարէն լիզուով: Ասիկա Ե. զարուն հայերէնի վերածուած էր Խորով եւ Տրդատ թագաւորի վերաբերալ պատմական տեղեկութիւններու յաւելումներով: Հուսկ Զ. զարու սկիզբները՝ Կորինի «Վարք Մաշտոցի» երեխն եղած զրախան փախառութիւններով ճոխացած՝ կազմուեցաւ այժմեան Ազաթանգեղոսի հայերէն խրմագրութիւնը: Բ. Խմբազրութեան՝ մասսամբ ներկայացուցիչ կը հանդիսանան Յունարէն Վարքը՝ զանուած եւ հրատարակուած Փրոփ. Կարիթէն, և անոն արարէն թարգմանութիւնը՝ հրատարակուած Ն. Մատէն, որոնք նկատմամբ վերջին հայերէն խմբազրութեան՝ ունին որոշ տարրերութիւններ: Այս Վարքին հեղինակը ինքիցինքը ականատես կը կոչէ իր պատմածներէն մէկ մասին, և միւս մասերն ալ լսած է հաւատարիմ անձերէ: Աշկանատեսի հանգամանքը կը նշմարուի մանաւանդ հոն՝ ուր կը պատմէ Լուսաւորչի գէպի կեսարիս ճամփորդութեան եւ հոն տեղի ունեցած ձեռնազրութեան հետ կապուած բոլոր պարագաները: Այս ականատես հեղինակը ոչ միայն քրիստոնեայ, այլ նաև եկեղեցական մը ըլլալ կը թուի, եւ ապրած կամ ներկայ եղած Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնազրութեան ըջանին: Եւ Վարքին ալ զրած պէտք է ըլլայ անոր մահէն ետք: Այս պարագաները

նկատի առած՝ չենք կրնար Ազաթանգեղոսի վերազրել Գրիգորի վարքը, քանի որ վերեւ մեր քաղած տեղեկութիւններուն համաձայն՝ զինք պէտք է նկատենք աշխարհական մը, եւ Խորով թագաւորի օրերէն արքէն արքունի զիււանատան պաշտօնաւ: Մինչդեռ Մ. Խորենացիի քով կը գտնենք կարեւոր տեղեկութիւն մը, որ մեր ենթազրութեամբ կրնայ Գրիգորի Վարքին հեղինակը ըլլալ: Այս իր Պատմութեան Բ. զրքին Զ. զլուխին մէջ կը յիշէ Արտիթէս եպիսկոպոս մը, որ Մարկոս միայնակեցացի մը կը պատասխանէ՝ Գրիգոր Լուսաւորչի մանկութեան վերաբերեալ զէպքի մը մատին: Արտիթէս եպիսկոպոս մը կը յիշուի Գրիգորի Վարքին մէջն ալ, հոն՝ ուր կը թուարկուին Լուսաւորչին ձեռնազրուած եպիսկոպոսները. ասոնց շարքին կայ Արտիթէս եպիսկոպոսը, որ Խորիսունեաց եպիսկոպոս կը կարգուի: Ուրեմն՝ այս Արտիթէսը շատ լաւ կրնար ներկայ եղած ըլլալ Գրիգորի ձեռնազրութեան, Կեսարիոյ մէջ, և անոր հետ եկած Հայաստան ու անոր ձեռքէն ձեռնազրուած ու կարգուած եպիսկոպոս Խորիսունեներու. տեղեկակ էր Գրիգոր Լուսաւորչի կեանքի վերջին ըլլանին՝ իրերեւ ականատես, իսկ առաջնին ըլլանին տեղեկութիւնները քաղած է հաւատարիմ անձերու վկայութեան: Ե. զարուն երբ Գրիգորի վարքը հայերէնի վերաբերեցաւ, անոր խմբազրիլ այդ վարքը ճոխացուցած ըլլալու է՝ Խորով եւ Տրդատի մասին պատմական տեղեկութիւններով, որոնք սերտ կատ ունէին Գրիգոր Լուսաւորչի հետ. պատմական այս տեղեկութիւնները ան քաղած պիտի ըլլայ Ազաթանգեղոսի Հայոց Պատմութեան: Այսու Ազաթանգեղոսի անունը Ե. զարէն ասդին կապուեցած Տրդատի հարաբեր կապուած անուններուն՝ իրեւ անոնց պատմագիրը:

(Շար. 1)

Հ. ՊՕՂ.ԱՄ ԱՆԱՆԵԱՆ

17. Հ. Պ. Աննենեան, Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնազրութեան բաղրութեան բուականը, պարագաները, գևնեաբէկ, 1960, էջ 101-115: